

ПРОБЛЕМА БЕЗПЕКИ ВИБОРІВ 2014 РОКУ В УКРАЇНІ

Микола Бучин

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії – 12.01.2015 р.; прийнята до друку – 18.02.2015 р.)

© Бучин М., 2015

Розглянуто проблему безпеки виборчого процесу на позачергових президентських та парламентських виборах 2014 р. в Україні. Проаналізовано дії української влади як в сфері законотворчої діяльності, так і в площині електоральної практики для нейтралізації безпекових загроз під час позачергових виборів глави держави та виборів народних депутатів 2014 р.

Ключові слова: безпека виборів, вибори, виборчі права, демократія, демократичні принципи виборів.

THE PROBLEM OF SECURITY OF THE ELECTIONS 2014 IN UKRAINE

Mykola Buchyn

The article dwells upon security issues of the electoral process during the special presidential and parliamentary elections 2014 in Ukraine. Actions of Ukrainian authorities are analyzed both in the sphere of legislation and in the field of electoral practice for neutralization of security threats during the special elections of the President and People's Deputies in 2014.

Key words: election security, elections, electoral rights, democracy, democratic principles of elections.

З кінця 2013 р. Україна перебуває на шляху до епохальних змін і трансформацій, які по-різному впливають на її розвиток. З одного боку, Революція гідності призвела до позитивних змін в українському суспільстві: відбулися оновлення та ротація політичної еліти; задекларовано чіткий курс зовнішньої політики в напрямку інтеграції з ЄС та тісної співпраці з НАТО; проголошено намір здійснити трансформацію суспільно-політичного ладу в державі в напрямку демократизації, захисту основоположних прав і свобод людини, розбудови громадянського суспільства; задекларовано необхідність формувати прозору ринкову економічну систему тощо. З іншого боку, процес практичного втілення задекларованих намірів не є простим та однозначним, він гальмується комплексом зовнішніх та внутрішніх причин, і зможе бути якісно оцінений дещо згодом. Крім того, Революція гідності та бажання українського суспільства жити в демократичній європейській державі дається дуже дорогою ціною: військові дії на Сході України; численні людські жертви як в результаті подій на Майдані, так і під час збройного протистояння на Донбасі; втрата контролю української влади над частиною території та пряма загроза суверенітету та територіальної цілісності держави; суспільно-політична та економічна нестабільність; падіння рівня добробуту громадян та ін.

В умовах появи кризових тенденцій одним з провідних завдань вітчизняної влади постає питання

безпеки, яке стосується всіх сфер суспільного життя на суспільно-політичних процесів у країні. Не є винятком і сфера виборчих відносин. Питання безпеки виборчого процесу є актуальним з кількох причин. По-перше, вибори 2014 р. були логічним продовженням подій в Україні, спрямованих на оновлення суспільства та політичної еліти. По-друге, оскільки вибори відбувалися в умовах неоголошеної війни, перед учасниками виборчого процесу (особливо на Сході та Півдні України) постав комплекс безпекових загроз. По-третє, стає очевидним той факт, що проблема безпеки виборчого процесу залишатиметься актуальною для нашої держави ще тривалий час у майбутньому.

Варто зазначити, що проблема безпеки виборчого процесу в умовах нових реалій є практично недослідженою на науковому рівні. Хоч законодавці вжили комплекс заходів, спрямованих на нейтралізацію безпекових загроз під час виборів 2014 р. в Україні, однак наукового обґрунтування ці дії поки що не знайшли. Це зумовлює необхідність наукового вивчення проблеми безпеки виборів в Україні як необхідної умови її практичного втілення та реалізації виборчих прав громадян.

Мета публікації – дослідити проблему безпеки виборів під час електоральної практики 2014 р. в Україні.

Досліджуючи інститут виборів в Україні, стає очевидно, що парламентські та президентські вибори 2014 р. є доволі подібними за причинами, характером

організації та проведення, результатами та суспільно-політичним значенням. Це дає змогу аналізувати ці явища комплексно, робить очевидними переваги їх порівняльного дослідження, а не аналізу поодиночі.

Розглядаючи виборчу практику 2014 р. в Україні, можна виділити такі чинники та риси, які були спільними для президентських і парламентських виборів:

1. Вибори до Верховної Ради України та вибори Президента України 2014 р. були логічним продовженням Революції гідності, однією із основних вимог якої була трансформація політичної системи України та її демократизація. Остання неможлива без зміни владних структур. Тому президентські та парламентські вибори 2014 р. були покликани виконати низку завдань:

- забезпечити легітимність нової української влади;
- дати змогу нормалізувати процес управління державою та стабілізувати суспільно-політичну та економічну ситуації;
- сприяти збереженню територіальної цілісності України;
- оновити політичну еліту, забезпечити потрапляння в парламент та на пост глави держави осіб, які сповідують державницькі позиції;
- дати змогу створити ефективний уряд та провести дієві реформи.

2. Оскільки українське суспільство задекларувало бажання жити в європейській демократичній державі, президентські та парламентські вибори 2014 р. були своєрідним індикатором, який, враховуючи рівень демократизму виборчих перегонів, мав показати реальність намірів реформувати суспільний лад з боку як політичної еліти, так і пересічних громадян. Тобто вибори 2014 р. були своєрідним тестом на зрілість українського суспільства та влади.

3. Вибори відбувалися на фоні зростання політичної свідомості та культури українських громадян, активізації їхньої громадської та державницької позиції. Крім того, спостерігалася децентралізація в середовищі політичної еліти. Це відчутно впливало на перебіг виборчого процесу та на результат волевиявлення громадян і виявилось, зокрема, у майже повній відсутності впливу на вибори сумнозвісного адміністративного ресурсу, який був атрибутом усіх попередніх виборчих кампаній в Україні.

4. І президентські, і парламентські вибори 2014 р. були позачерговими. Тому вони відбувалися по особливій процедурі, де часові рамки були більш стислими. Це вимагало більш оперативних дій як з боку органів влади, місцевого самоврядування та виборчих комісій, так і з боку кандидатів, політичних сил та електорату.

5. Вибори 2014 р. відбувалися на фоні складної суспільно-політичної ситуації. Діяльність попередньої влади призвела до появи кризових явищ у вітчизняній

економічній системі. Крім того, вибори відбувалися в період агресивних військових дій з боку Російської Федерації, результатом яких стала анексія Автономної Республіки Крим та військово збройне протистояння в Донецькій та Луганській обл. Така ситуація ставила перед українським суспільством певні виклики та ризики, вимагала особливого підходу щодо організації та проведення виборів.

У своєму звіті щодо парламентських виборів 2014 р. ОБСЄ зазначив: “Вибори відбувалися у складних політичних, економічних та безпекових умовах. ... Хоча органи, відповідальні за підготовку та проведення виборів, доклали рішучих зусиль для проведення виборів на всій території країни, голосування було неможливим у значній частині східних регіонів (у Донецькій та Луганській областях) та в Криму” [10].

Водночас варто наголосити і на певних відмінностях щодо питань безпеки під час президентських та парламентських виборів 2014 р. Ця проблема була більш актуальною для президентських виборів, ніж для парламентських. Це можна пояснити тим, що під час проведення виборів народних депутатів вже було більш-менш поділено території на ті, які контролювали українські військові, та на ті, які були під контролем терористичних угруповань та російської влади (після Мінських домовленостей ситуація на Донбасі на певний час стабілізувалася). Відповідно вибори до парламенту були проведені лише на тих територіях, які контролювала українська влада. В цих виборчих округах була можливість організувати і провести вибори в більш-менш безпечних умовах для всіх учасників. На виборах президента сепаратистські рухи лише починали свою активізацію, сфери впливу не були чітко поділені, ситуація була доволі динамічною, що створювало багато безпекових проблем на Донбасі щодо організації та проведення виборів.

Реагуючи на виклики, які стояли перед владою щодо організації та проведення президентських виборів на Донбасі, законодавець здійснив спробу нейтралізувати безпекові загрози, внівши низку поправок до чинного виборчого законодавства. Передусім ці зміни були спрямовані на організацію ефективного функціонування виборчих комісій та забезпечення безпеки її членів.

Складна безпекова ситуація на президентських виборах 2014 р. зробила доволі проблематичним питання укомплектування складу дільничних виборчих комісій, насамперед – у Донецькій та Луганській обл. Це змусило українських парламентарів внести зміни до виборчого законодавства, зменшивши мінімальний кількісний склад дільничних комісій з 12 осіб до 9 осіб [5]. Такий крок, з одного боку, дав змогу сформувати дільничні виборчі комісії, однак, з іншого боку, суттєво ускладнив організацію голосування та підрахунок голосів на великих і середніх виборчих дільницях.

Також законодавець дав змогу збільшувати у разі необхідності кількісний склад дільничних виборчих комісій до 18 осіб. Це відбувалося за поданням голови окружної виборчої комісії за потреби забезпечення дільничними комісіями належної підготовки та проведення виборів, зокрема в день голосування [4]. Однак практичне втілення цієї норми є, на наш погляд, доволі сумнівне, враховуючи, як показала практика, відсутність кадрових резервів у кандидатів.

Проте чи не найважливішою у забезпеченні нормального функціонування виборчих комісій була норма, відповідно до якої: “У винятковому випадку для забезпечення належної організації роботи окружної виборчої комісії її місцезнаходження може бути змінено Центральною виборчою комісією, за поданням відповідного голови обласної державної адміністрації, та знаходитися поза межами відповідного виборчого округу” [3]. Враховуючи численні факти погроз і тиску на членів окружних виборчих комісій на Донбасі зі сторони незаконних збройних формувань, такий крок законодавця дав змогу не тільки подбати про безпеку членів комісій, але й провести вибори в максимально можливій кількості виборчих округів.

Неможливість проведення виборів на певних територіях поставила перед українською владою питання забезпечення виборчого права жителів цих регіонів, а також проблему забезпечення можливості голосування для учасників антитерористичної операції. Для цього і на президентських і на парламентських виборах 2014 р. спрощено процедуру реалізації волевиявлення для таких категорій громадян тимчасовою зміною місця голосування без зміни виборчої адреси. Крім того, під час президентських виборів 2014 р. законодавець дав змогу вносити учасників антитерористичної операції у списки виборців на виборчих дільницях Донецької та Луганської областей в день виборів. Внесення військових у виборчі списки відбувалося на основі подань командирів підрозділів, а отримання бюлетеня для таких осіб могло відбуватися на основі паспорта, службового посвідчення чи військового квитка [4].

Варто зазначити, що законодавець подбав про те, щоб у правовому плані ситуація, коли вибори не можна буде провести в межах певних виборчих округів, не несла в собі загрози зриву виборів: законодавчо закріплено можливість оголошення остаточних результатів президентських і парламентських виборів без урахування виборчих дільниць та округів, у яких голосування не відбулося [1; 2]. Водночас слід розуміти, що проблема проведення виборів на всій території держави стосується питання легітимності вибраної влади, що в умовах подій Революції гідності та її наслідків було вкрай важливим для функціонування політичної системи.

У зв'язку із наявністю безпекових загроз, щоб зменшити можливості для фальсифікації виборів, законодавець зобов'язав Центральну виборчу комісію у разі неможливості передачі бюлетенів нижчим виборчим комісіям погашати їх шляхом передачі на знищення до підприємства, яке виготовляло бюлетені [4].

Також подбав законодавець і про безпеку під час транспортування виборчих бюлетенів до вищих виборчих комісій. Воно повинно було здійснюватися в супроводі працівників органів внутрішніх справ. У разі необхідності за зверненням Центральної виборчої комісії супроводжувати транспортування виборчих бюлетенів повинні були працівники Служби Безпеки України [3].

Крім того, законодавець додатково посилив заходи безпеки під час виборів глави держави, зобов'язавши правоохоронні органи не пізніше, як за вісім днів до виборів, забезпечити цілодобову охорону приміщень окружних виборчих комісій та, у разі необхідності за зверненням ЦВК, приміщень органів ведення Державного реєстру виборців [3]. Ці норми були вкрай важливими як для безпеки членів виборчих комісій, так і для можливості провести вибори на якомога більшій території України. І хоча вибори народних депутатів відбувалися в контексті дещо іншої військової ситуації (відносно “перемир'я” після Мінських угод), все ж доцільно, на нашу думку, аналогічні норми включити і у чинне парламентське виборче законодавство. Це тим більш очевидно з огляду на те, що незалежно від розвитку подій на Донбасі, питання безпеки виборчого процесу залишатиметься актуальними ще тривалий час.

Незважаючи на спроби застосувати законодавчі механізми нейтралізації безпекових загроз, які існували під час президентських та парламентських виборів, організувати виборчий процес з урахуванням наявного збройного протистояння на частині Донбасу було або вкрай проблематично, або взагалі нереально. Це передусім, стосувалося діяльності виборчих комісій. Члени окружних та дільничних виборчих комісій постійно піддавалися тиску та зазнавали переслідувань з боку збройних формувань. А силові структури не змогли належно забезпечити їхню безпеку. Тому на Донбасі часто виборчі комісії діяли в секретному режимі, боячись фізичної розправи з боку терористичних угруповань. Спостерігалися часті відмови членів комісій виконувати свої обов'язки, що спричинило нестабільність їхньої роботи та часту зміну складу виборчих органів. Такі зміни інколи відбувалися навіть у переддень та день голосування [7–12].

Водночас міжнародна місія ОБСЄ/БДПЛІ із спостереження за виборами позитивно охарактеризувала діяльність виборчих комісій у Донецькій та Луганській областях: “Незважаючи на надзвичайні виклики, які перед ними постали, члени виборчих комісій у цих

двох областях доклали похвальних зусиль для продовження своєї роботи” [11].

Збройне протистояння на Сході України зумовило й низку інших проблем щодо організації та проведення виборів. Зокрема, органи ведення Державного реєстру виборців не змогли ефективно працювати, в результаті чого зовсім не всі виборчі комісії змогли отримати виборчі списки та надати їх для ознайомлення. Передвиборча агітація майже не проводилася, а чи не єдиною формою донесення інформації про кандидатів для жителів Донбасу стала зовнішня реклама. Також у зоні бойових дій гостро постало питання свободи слова та безпеки журналістів [6; 8; 10–12].

Варто зазначити, що політичний контекст не міг не відобразитися на передвиборній агітації, зумовлюючи її особливості та привносячи певні проблеми. Зокрема, слід зазначити малозмістовність агітації як на президентських, так і на парламентських виборах. Політичні сили намагалися спекулювати на проблемах війни та миру, безпеки та реформування країни. “Головні політичні та безпекові проблеми, що постали перед країною, були відображені в агітаційних повідомленнях кандидатів, їхні програми обіцяли безпеку, стабільність та єдність країни, децентралізацію, конституційну реформу, мовну політику, реформування збройних сил, боротьбу з корупцією та олігархією, а також стосунки з Європейським Союзом, НАТО та Російською Федерацією” [11].

На президентських виборах 2014 р. на Донбасі численні порушення спостерігалися і в день голосування. Як відзначили спостерігачі КВУ: “... голосування на переважній більшості виборчих дільниць в Донецькій та Луганській областях було зірвано, а самі вибори у цих регіонах супроводжувалися атаками озброєних груп сепаратистів, залякуванням виборців, членів комісій, захопленням заручників, знищенням виборчої документації” [12].

Також варто зазначити, що можливістю тимчасової зміни місця голосування без зміни виборчої адреси скористалося доволі мало жителів Донецької і Луганської обл. та Автономної Республіки Крим. Серед причин можна навести такі: недостатній рівень інформованості населення щодо можливості скористатися спрощеною процедурою; неоднаковий підхід щодо тлумачення підстав для надання права голосувати за спрощеною процедурою у різних органів ведення Державного реєстру виборців; складність процедури зміни місця голосування, яка вимагала від громадян двох поїздок (для реєстрації та голосування), що у період бойових дій є доволі небезпечно [9–12].

Враховуючи вищезазначене, на майбутнє варто підвищити рівень інформованості громадян про згадану процедуру. Також слід зробити процедуру зміни місця голосування без зміни виборчої адреси простішою та доступною для громадян. Це особливо

актуально на президентських виборах, які відбуваються у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі.

Аналізуючи нову для України проблему безпеки виборчого процесу, хочеться наголосити на двох нюансах. По-перше, стає очевидним, що безпековий вимір виборів буде актуальний для нашої держави і в майбутньому. Враховуючи геополітичну ситуацію, навіть у разі швидкого врегулювання конфлікту на Сході України (що, на нашу думку, є малоймовірним) безпека виборчого процесу все одно буде на порядку денному влади в Україні, оскільки залишатиметься висока ймовірність диверсійних і терористичних актів під час виборів для дестабілізації ситуації в державі.

По-друге, хочеться наголосити, на перший погляд, на парадоксальній ситуації: неможливість провести виборів на території всієї країни, на наше переконання, відіграло певною мірою і позитивну роль для держави (більшою мірою під час президентських виборів і дещо меншою мірою на виборах народних депутатів). Що стосується виборів глави держави, то у разі проведення виборів на території всієї країни існувала велика ймовірність другого туру виборів, адже П. Порошенко не користувався значною підтримкою на Донбасі та в Автономній Республіці Крим. Тому відсоток голосів на його підтримку загалом по Україні міг бути меншим за 50 %. У такому разі наша держава перебувала б ще три тижні в стані невизначеності, що, відповідно, сприяло б дестабілізації ситуації з боку Російської Федерації. Щодо парламентських виборів, то неможливість проведення виборів у певних виборчих округах східних та південних регіонів України не дали змогу прийти до влади антиукраїнським політичним силам або ж кількісно зменшили їхнє представництво у парламенті. Хоча ми розуміємо, що така позитивна роль вищезазначеної ситуації є дуже умовною, адже в її основу покладено нівеляція законних виборчих прав доволі значної кількості українського електорату.

Підсумовуючи, слід зазначити, що українське суспільство на сучасному етапі стикнулося з новою для себе проблемою виборчого процесу – його безпекою. Під час президентських виборів 2014 р. завдяки оперативним змінам у виборчому законодавстві вдалося частково нейтралізувати загрози, спрямовані на зрив організації та проведення виборів. Однак очевидним є те, що без стабілізації та подальшого врегулювання конфлікту на Сході України ми не можемо говорити про можливість стовідсоткового гарантування безпеки виборів. Однак важливість законодавчих механізмів нейтралізації безпекових загроз жодним чином не варто недооцінювати. Тому очевидним є перенесення наявних у чинному президентському виборчому законодавстві правових механізмів забезпечення безпеки виборів у чинне

парламентське виборче законодавство з його подальшим вдосконаленням на основі акумуляції набутого вже практичного досвіду. Це і становитиме перспективи наших подальших досліджень у сфері безпеки виборчих відносин.

1. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 17 листопада 2011 р. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>. 2. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу” від 13 березня 2014 р. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-18/page>. 3. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” щодо забезпечення належної організації та проведення виборчого процесу” від 15 травня 2014 р. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1272-18/paran2#n2>. 4. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” щодо забезпечення належної організації та проведення голосування” від 20 травня 2014 р. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1276-18/paran2#n2>. 5. Закон України “Про внесення змін до статті 24 Закону України “Про вибори Президента України” щодо зменшення мінімальної кількості членів дільничних виборчих комісій” від 6 травня 2014. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1245-18/paran2#n2>. 6. Звіт довгострокового спостереження за позачерговими виборами президента України 25 травня 2014 р. (8–22 травня 2014 р.). – Режим доступу: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:25-2014-8-22-20141221>. 7. Звіт за результатами довгострокового спостереження КВУ за підготовкою до позачергових виборів президента України протягом 18 квітня – 8 травня 2014 року. – Режим доступу: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:18-8-2014>. 8. Звіт № 2 за результатами довгострокового спостереження за період 16 вересня – 5 жовтня 2014 р. – Режим доступу: <http://www.electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-2-za-rezultatami-dovgostrokovogo-sposterezhennya-za-period-16-veresnya-5-zhovtnya>. 9. Звіт № 3 за результатами довготермінового спостереження за період 6–23 жовтня 2014 р. – Режим доступу: <http://www.electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-3-za-rezultatami-dovgostrokovogo-sposterezhennya-za-period-6-23-zhovtnya>. 10. Україна. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 р.: Остаточний звіт місії спостереження за виборами ОБСЄ/БДІПЛ. – Варшава, 2014. – 64 с. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/133441?download=true>. 11. Україна. Позачергові вибори Президента 25 травня 2014 р.: Остаточний звіт місії спостереження за виборами ОБСЄ/БДІПЛ. – Варшава, 2014. – 44 с. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/120961?Download=true>. 12. Фінальний звіт спостереження за

позачерговими виборами президента України 25 травня 2014 року. – Режим доступу: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:431>.

1. Закон України “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 17 lystopada 2011 r. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>. 2. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo tekhniko-iurydychnoho vdoskonalennia vyborchoho protsesu” vid 13 bereznia 2014 r. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-18/page>. 3. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” shchodo zabezpechennia nalezhnoi orhanizatsii ta provedennia vyborchoho protsesu” vid 15 travnia 2014 r. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1272-18/paran2#n2>. 4. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” shchodo zabezpechennia nalezhnoi orhanizatsii ta provedennia holosuvannia” vid 20 travnia 2014 r. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1276-18/paran2#n2>. 5. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do statii 24 Zakonu Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” shchodo zmenshennia minimalnoi kilkosti chleniv dilynnykh vyborchykh komisii” vid 6 travnia 2014. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1245-18/paran2#n2>. 6. Zvit dovhostrokovoho sposterezhennia za pozacherhovymy vyboramy prezydenta Ukrainy 25 travnia 2014 r. (8–22 travnia 2014 r.). – Rezhym dostupu: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:25-2014-8-22-20141221>. 7. Zvit za rezultatamy dovhostrokovoho sposterezhennia KVVU za pidhotovkoiu do pozacherhovyykh vyboriv prezydenta Ukrainy protiahom 18 kvitnia – 8 travnia 2014 roku. – Rezhym dostupu: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:18-8-2014>. 8. Zvit № 2 za rezultatamy dovhostrokovoho sposterezhennia za period 16 veresnia – 5 zhovtnia 2014 r. – Rezhym dostupu: <http://www.electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-2-za-rezultatami-dovgostrokovogo-sposterezhennya-za-period-16-veresnya-5-zhovtnya>. 9. Zvit № 3 za rezultatamy dovhoterminovoho sposterezhennia za period 6-23 zhovtnia 2014 r. – Rezhym dostupu: <http://www.electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-3-za-rezultatami-dovgostrokovogo-sposterezhennya-za-period-6-23-zhovtnya-2014-r>. 10. Ukraina. Pozacherhovi vybory narodnykh deputativ Ukrainy 26 zhovtnia 2014 r.: Ostatechnyi zvit misii sposterezhennia za vyboramy OBSIe/BDIPL. – Varshava, 2014. – 64 s. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/133441?download=true>. 11. Ukraina. Pozacherhovi vybory Prezydenta 25 travnia 2014 r.: Ostatechnyi zvit misii sposterezhennia za vyboramy OBSIe/BDIPL. – Varshava, 2014. – 44 s. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/120961?Download=true>. 12. Finalnyi zvit sposterezhennia za pozacherhovymy vyboramy prezydenta Ukrainy 25 travnia 2014 roku. – Rezhym dostupu: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:431>.

